

УДК 726+730

Олександра ПАНФІЛОВА,
кандидат мистецтвознавства,
доцент, Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка,
м. Кременець, Україна

ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ ЄВРЕЙСЬКОГО КВАРТАЛУ У КРЕМЕНЦІ

Панфілова О. Г. Особливості архітектури єврейського кварталу у Кременці. У статті проаналізовано типологічні особливості та значення втраченої забудови єврейського кварталу у формуванні історичного обличчя міста Кременець. Охарактеризовано традиційну форму поселення та організації життя єврейських громад. Розглянуто специфіку виникнення та розвитку дерев'яної архітектури центральної частини міста в контексті культурологічних процесів Волині на зламі XIX–XX ст. Розкрито вплив середовища та роду діяльності населення на характер архітектури, розглянуто основні риси структурних елементів штетлу, який був повністю знищений під час німецької окупації у липні 1942 р.

Ключові слова: штетл, оздоблення, дерев'яна архітектура, структурні елементи.

Панфилова А. Г. Особенности архитектуры еврейского квартала в Кременце. В статье проанализированы типологические особенности и значение уничтоженной застройки еврейского квартала в формировании исторического учета города Кременец. Охарактеризована традиционная форма поселения и организации жизни еврейских общин. Рассмотрена специфика возникновения и развития деревянной архитектуры центральной части города в контексте культурологических процессов Волины на рубеже XIX–XX в. Раскрыто влияние среды и рода деятельности населения на характер архитектуры, рассмотрены основные черты структурных элементов штетла, который был полностью уничтожен во время немецкой оккупации в июле 1942 г.

Ключевые слова: штетл, отделка, деревянная архитектура, структурные элементы.

Panfilova O. Architectural peculiarities of the Jewish Town Block in Kremenets. The article analyzes typological peculiarities and significance of the lost buildings of the Jewish town block in formation of the historical town image. Numerous meandering streets of the town were thickly covered with buildings, unique wooden dwelling houses. Kremenets was old fashioned town which preserved its image of the end of XVIII and the beginning of XIX cen. The article deals with the description of the traditional form of settling and the organization of life in the Jewish communities. The peculiarity of the origin and development of wooden architecture in the central part of the town connected with cultural processes in the Volyn region at the end of the XIX and beginning of the XX cen. is also observed. The article shows the influence of surroundings and a sort of activity upon the architecture, main features of structural elements of the shtetl (Jewish town block), which was completely ruined during the German military occupation in July 1942.

Keywords: shtetl, decoration, wooden architecture, structural elements.

Постановка проблеми. Ще до Другої світової війни Кременець був унікальним містом в плані архітектури, в якій переплелися традиції українського, польського та єврейського народів. Мальовниче поєднання архітектури та рельєфу Кременецьких гір є популярним предметом описів письменників та дослідників як явище, що притаманне виключно цьому краю. Ця тема є актуальною, оскільки на сьогодні немає загального комплексного дослідження проблеми єврейського мистецтва на території краю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості та характерні риси архітектурного процесу в контексті житлової зони та її окремих елементів в містах Другої Речі Посполитої вивчалися переважно польськими науковцями, зокрема Ю. Вілоцькою, А. Ольшевським, К. Павловським, А. Фаріною-Пашкевич та ін. Однак проблема формування єврейської архітектури у містах Волині не була об'єктом окремого дослідження. Поодинокі статті музейних працівників Кременця З. Опольського, Ф. Мончака, С. Схейбаля, присвячені дослідженню архітектури в осередку, можна знайти у польському тижневику «Życie Krzemienieckie». Серед новітніх публікацій виділяється стаття М. Якобчук, яка розкриває специфіку архітектури єврейських готелів-заїздів Кременця [8].

Метою наукової розвідки є дослідження знищеної дерев'яної архітектури Кременця – одного з волинських осередків єврейської культури XIX – початку XX ст. Актуальність статті впливає з огляду на недооцінення унікальної архітектурної спадщини міста у мистецтвознавчих колах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Євреї у місті з'явилися у XV ст., про що красномовно свідчать мацеви (мацейви) одного із найбільш старовинних в Україні єврейських некрополів. У кінці XVIII – початку XIX ст. Кременець став важливим центром хасидизму. Традиційною формою поселення та організації життя єврейських громад у Східній Європі був штетл («містечко» з ідиш) із його неодмінними синагогою, базаром, цвинтарем та особливою формою місцевої забудови [7]. Тут панувала особлива атмосфера. Суцільний лабіринт вуличок із одно- чи двоповерховими будиночками, єврейськими крамничками. Одним із традиційних напрямів занять єврейського населення волинського краю було ремісництво. Волинські міста були переповнені євреями-ремісниками, серед яких переважали кравці, шевці, цирульники, ювеліри. Переважно тут жила багатодітна біднота. Заможні євреї зазвичай мали муроване помешкання вздовж центральних вулиць. У кварталі стояв стійкий запах часнику, кіз та курей, яких часто тримали в оселях. Єврейська спільнота, порівняно з поляками й українцями, була найбільш різношерста: за рівнем заможності, вірою, освітою.

До Другої світової війни Кременець був унікальним містом в плані архітектури. На початку XX ст. багато людей мистецтва залишали величезні міста і вирушали в тихі, спокійні містечка в пошуках натхнення. Окрім міщанських будинків та кількох палаців XVIII-XIX ст. значну частину туристів та худож-

ників у Кременці приваблювала колоритна дерев'яна єврейська архітектура середмістя, яка була повністю знищена під час німецької окупації у липні 1942 р. Про її унікальність та мальовничу привабливість ми можемо судити лише за збереженими документальними та художніми світлинами того періоду, чималій колекції картин кременецьких пленерів, розпоршених по музеях України, Польщі та приватних колекціях.

Архітектурне вирішення забудови у середовищі єврейських діляниць перш за все залежало від майнового стану власників, впливів міського середовища та особливостей регіональної архітектури. Саме тому у багатих єврейських діляницях великих міст забудова формувалася під впливом тогочасних архітектурних стилів, а у містечках на кшталт Кременця переважала, як правило, дерев'яна, менш якісна забудова. Історично сформована лінійна планувальна система Кременця, підпорядкована ландшафтно-містобудівній домініанті – горі Боні з руїнами замку XIV ст., дещо відкоригована у своїй центральній частині завдяки появі ринкової площі, могла розвиватись переважно на периферії основної композиційної осі – головної вулиці Кременця [4: 171]. Площа прямокутної форми розташована на рельєфі та має значний ухил.

Центральну частину міста займав єврейський квартал. Численні звивисті вулички міста були густо забудовані цікавими та унікальними дерев'яними будинками. Кременець був старосвітським за характером забудови, збереженим ще з кінця XVIII – початку XIX ст. Як і в будь-якому єврейському містечку, тут поряд із житловим масивом знаходилась ринкова площа (перед величним комплексом Єзуїтського колегіуму), з іншого боку кварталу розміщувалась центральна мурована синагога (на її місці у наш час – Будинок культури). Мурована синагога була домінантою містобудівної структури штетлу.

Єврейський квартал формувався поблизу синагоги у вигляді особливого структурного елементу, незважаючи на те, що обмеження, які регулюють розселення євреїв, у містах Волині сили не мали. Житлова архітектура общини суттєво відрізнялася від місцевої української, що було пов'язано з тим, що житловий будинок одночасно був місцем професійної діяльності, із численними підземними комірчинами-складами, заїжджим двором, ремісничкою майстернею. Це був найбільш густо забудований район міста. Головним заняттям єврейського населення була торгівля і ремесла. У десятках магазинів, крамниць, будок продавалися бакалійні товари, мануфактура, галантерея, риба, кошерне м'ясо, вина, меблі, одяг, посуд, залізні вироби, лісоматеріали, книги, канцелярське приладдя.

За даними геометричного інструктажу 1783 р. та верифікації димів 1794 р., центральна частина Кременця (особливо вулиці Зарядна, Медова, Середня, Торгова, а також значною мірою вулиця Широка) була заселена єврейською людиною [8:26]. За часів панування Польщі у міжвоєнний період XX ст. вони були перейменовані. Кілька стрімких та зви-

вистих вулиць (а саме Гурна, Левінзона, Кравецька, які перетинались із вулицею Качковського), розміщених на пагорбі перед магістратом, спускались до центральної артерії міста – найширшої вулиці з однойменною назвою (у наш час – Шевченка). Тут вони визначали характер забудови центральної частини міста, утворюючи лінію фасадів з одноповерховими або ж двоповерховими дерев'яними будинками з оригінальними балкончиками, фаціятами, терасами, ганками та ламаними дахами.

Основними рисами єврейських житлових споруд були будинки на високому кам'яному цоколі на один, півтора або два поверхи. Сам будинок був найчастіше дерев'яним, як правило, вибілений вапном, і завершувався чотирихилим або двоххилим черепичним дахом із фронтонами. Зовні будинок був прикрашений дерев'яним ганком і галереєю на другому поверсі з різьбленими стовпчиками-балайсинами або дерев'яною обшивкою. До відкритих галерей збігали зовнішні сходи [7]. Жодної огорожі чи розмежування обійстя не мали, вони ніби тулилися одне до одного, іноді проходи між будиночками не сягали й двох метрів. Микола Старков, ст. науковий співробітник Музею Шолом-Алейхема, пов'язує таку густозаселеність єврейських районів високою платою за земельні ділянки. Інколи один будинок належав кільком власникам, оскільки було багато охочих мати у центрі міста бодай хоча б одну-дві кімнати. Це також впливало на планування єврейських діляниць, які вражали мальовничим безладом. Із метою економії інтер'єри жител розділялися вузькими холодними проходами-коридорами завширшки до одного метра.

Фактично оформлення домівок відрізнялося одне від одного у міру фантазії майстра та вподобань замовника, хоч і мали спільний композиційний тип. Зокрема, всі вони були відносно невеликі за розмірами, мали не більше двох наземних поверхів із дерев'яними добудовами та різьбленням, другий поверх доповнювався невеликим балконом, підпорами слугували побілені дерев'яні стовпи. Балкони і тераси є окрасою будь-якого будинку. Ці зовнішні архітектурні елементи облямовувалися низькими перилами та служили прекрасним місцем для відпочинку. В єврейських кварталах вони часто були завішані кращим господаря. Особливою окрасою кременецьких ганків були декоративні елементи екстер'єрів. На жаль, ще у міжвоєнний період XX ст. чимало дерев'яних оздоб перебувало в аварійному стані або ж були вже втраченими.

Лише в оформленні балконів і веранд Кременця та Вишнівця Здіслав Опольський, польський геолог й один із засновників Музею землі Кременецької імені Віллібальда Бессера, нарахував 27 різновидів мотивів [5:5]. При цьому науковець наголошував, що деякі з них досить прості та являють собою неоригінальні шаблони, тож їх естетична роль не розглядалася. Інші ж, що заслужують на увагу, ще у 1933 р. потребували реставрації. Все ж З. Опольський виступав категорично проти недолугих ремонтів, які власними зусиллями проводили мешканці. Вони замінювали дерев'яні частини, не заду-

мучиш, яку шкоду завдавали зовнішньому вигляду оселі. Зокрема, таким чином було зіпсовано 5 будинків по вул. Широкий. Масивні округлі дерев'яні колоди з капітелями тут були замінені тонкими підпорками, а кременчани Ландсберг, Розенталь та Цісер зміцнили балкони власних будинків дротяними сітками, спотворивши автентичні риси екстер'єрів одних із найпривабливіших будівель міста [5:78].

Цікавою особливістю розташування будинків та їхньої архітектури було й те, що в межах замкнутого єврейського містечка споруди ніби відкривалися назустріч вільному просторові вулиць. Планування вулиць Кременця характеризувалось повною асиметрією. Зазвичай розширення житлової площі власниками здійснювалось шляхом надбудови над цокольним поверхом чи добудовою веранди у зв'язку із збільшенням сім'ї чи зміною власників. Особливий шарм, суто кременецький, надавала району горбиста місцевість, завдяки якій створювалась ілюзія каскаду із численних черепичних дахів різних кольорів («голендерки»). Цьому сприяли відкриті галереї, веранди і лоджії, влаштовані в трикутних торцях двосхилих дахів, ніби одночасно приналежні до зовнішнього і внутрішнього простору, вузькі проходи між будинками, що часто поєднувались спільним дахом, роблячи з них своєрідні коридори без стелі і підлоги. Це відчуття підкреслювалось добудовою колоритних заїжджих будинків, або готелів-заїздів, котрі мали вихід на обидві вулиці і були призначені для розташування приїжджих у дні ярмарків. Заслугує на увагу заїзд, як невід'ємна частина єврейської міської забудови XVIII-XIX ст. – прообраз сучасного мотелю (готель на автотрасі, що забезпечує подорожніх різними видами обслуговування).

Кременецький заїзд кінця XVIII – початку XIX ст. поєднував у собі функції магазину, готелю, житла і кристої стоянки для екіпажів і коней. Вони відзначалися своєрідною архітектурою, продиктованою функціональними особливостями. Нижній поверх, з боку вулиці, займали крамниця, корчма та приміщення для складів і возівень, за якими розташовувалось житло господарів. Зверху ж, під мансардним дахом, розташовувались номери [8:26]. Останній із виразних взірців готелів-заїздів на вул. Шевченка, 22 був узятий під охорону, однак у 1980-х рр. зруйнувався [1:4]. Розвинена інфраструктура міста передбачала значну кількість ресторанів та готелів. Лише вздовж центральної вулиці міста розташовувалось 5 ресторанів, три готелі та кілька заїздів. Усі єврейські будинки, як багатші, так і бідніші, будувались саме за принципом готелю-заїзду, тобто: обабіч коридору (холодного) розташований ряд кімнат; кожна з яких має двері в загальний коридор та до сусідніх приміщень. Розміри і число кімнат різні; в більшості, однак, випадків кількість не перевищувала 8-12 кімнат, з 1-2 вікнами і одною піччю на дві кімнати. Сарай, що знаходився під загальним дахом, був забезпечений окремими від житлових приміщень воротами [2:43].

Зоровому збільшенню обсягу будинку сприяв винос дахів, що доходив до двох метрів. Дахи під-

тримувалися дерев'яними стовпами, створюючи зовнішню галерею. В іншому випадку будівлі розвивалися всередину, засвоюючи всю територію, аж до виходу на паралельну вулицю, або «зростали» доти, поки не зустрічалися торцями з такими самими зростаючими будинками із сусідньої вулиці [7]. Головною відмінністю єврейських будинків від аналогічних за призначенням будівель інших етнічних груп є те, що вони виключно міщанські, тобто вони демонструють особливості саме міського способу життя з усіма наслідками, які з цього випливають. Таке твердження не є самоочевидним, бо для повітового міста аж до середини XIX ст. міський характер цих будинків – річ не самоочевидна, адже було дуже багато хат сільського, тобто садибного типу [3:54].

Зауважимо, що незаможні євреї проживали з покоління в покоління на одній і тій самій території, аж до Другої світової війни. Понад 650 будинків, 340 надвірних будівель та центральної синагоги Кременця після пожежі не стало. Це, фактично, вся центральна частина довоєнного міста. У наш час, коли на місці єврейського кварталу знаходиться парк відпочинку, про колишні архітектурні реалії міста нагадують хіба що періодичні провали ґрунту, що вказують на потужну мережу підземних ходів, які пронизують мало не все місто та утворюють підземні вулиці. Чимало тунелів відносять до різних історичних періодів існування осередку. При будівництві ресторану «Кременець» у 70-х рр. XX ст. під шаром ґрунту було знайдено двоповерхову майстерню з швейним устаткуванням та чималими запасами шкіри. Із підвалів, як і з основних приміщень будинків, зазвичай існувало кілька виходів надвір, орієнтованих врзнобіч, що разом зі зручністю комунікацій давало можливість зникнути непоміченим у разі небезпеки. Проте чимала кількість знайдених кістяків у підземеллях єврейського гето у Кременці свідчить, що врятуватись вдалося одиницям.

Відсутність матеріальних реалій для аналізу приводить до припущення, що взірці кременецьких типових єврейських будинків являють собою продовження певної традиції і відтак мало чим відрізняються від подібних об'єктів з XVIII, XVII чи навіть XVI ст. [8:7]. Такого висновку можна дійти, проаналізувавши, що такі будівлі у різні періоди створювались для тих же потреб, із тих же матеріалів (дерево), тими ж способами та в аналогічних умовах. Окрім цього, варто зазначити, що зовнішній вигляд таких будинків можна уявити також, провівши паралелі із архітектурною забудовою Луцька – міста з потужною єврейською общиною [3].

Висновки та перспективи. Таким чином, можемо констатувати, що традиційна забудова кременецького штетлу зазнала настільки високого рівня архітектурно-композиційного розвитку, що стала візитівкою міста, яка поряд із сакральними спорудами приваблювала туристів аж до періоду Другої світової війни. Після війни та Голокосту «єврейські містечка» залишилися лише у творах письменників Шолом-Алейхема, Ісака Башевіца Зінгера, Шмує-

ля Йозефа Агнона та у творах єврейських художників – вихідців із єврейських громад Поділля й Волині [6:4].

Втрачені зразки кременецької садибної та громадської забудови передавали найхарактерніші об'ємно-просторові властивості історичних аналогів, підкреслюючи виразність силуету, домінування дахових площин та підпорядкування усіх просторових форм центральній осі будинку. Проведені дослідження дають змогу не лише зрозуміти унікальність втраченої архітектури, але й у майбутньому відтворити окремі елементи штетлу. Зокрема, на території сучасного парку культури у центрі міста, де у первісному варіанті проходило три вулиці, вздовж яких формувалась дерев'яна забудова крамниць та заїздів з характерним лише для Кременця виразним силуетом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинська Л. Пояснювальна записка до історико-архітектурного опорного плану м. Кременець «Укрзахід-проектреставрація» / Л. Бачинська. – Львів: Освіта, 2003. – С. 3-8.
2. Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания и до наших дней / Н. И. Зуц. – Староконстантинов: Типо-Литография С. Аренберга (под упр. И. Шехтмейстера). – 1884. – 90 с.
3. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька / Ростислав Метельницький. – К.: Дух і літера, 2001. – 178 с.
4. Михайлишин О. Л. Житловий квартал для службовців 1920-х років у Кременці: архітектурно-планувальні та стилістичні особливості / О. Л. Михайлишин // Архітектурна спадщина Волині: Зб. наук. праць. Вип. 2 / Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування; за наук. ред. П. А. Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – С. 171-177.
5. Opolski Z. Ganki Krzemieńca i Wiśniowca / Zdzislaw Opolski // ŻK. 1933. – №2. – S. 73-78.
6. Сапожніков Л. Єврейські художники – вихідці з общин Поділля і Волині / Л. Сапожніков // Форум націй. – 2009. – №3/82. – С. 4.
7. Старков М. Штетл – єврейське містечко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: http://www.sholomaleichem.kiev.ua/publ/articles_about_the_jewish_traditions/shtetl_evrejske_mistechko/2-1-0-22
8. Якобчук М. Ю. Готелі-заїзди Кременця як формотворчий образ міста / М. Ю. Якобчук // Зб. «Студентський вісник Національного університету водного господарства та природокористування». – Рівне, 2014. – №2 (2). – С. 26-29.

УДК 747(477)“19”

Євгенія ДМИТРІВ,

*старший викладач кафедри дизайну інтер'єру,
Львівська національна академія мистецтв,
м. Львів, Україна*

СТИЛЬ І ОБРАЗ В УКРАЇНСЬКОМУ ЖИТЛОВОМУ ІНТЕР'ЄРІ ГАЛИЧИНИ 1920-1930-х рр.: ТИПОВЕ ТА ІНДИВІДУАЛЬНЕ

Дмитрів Є. Я. Стиль і образ в українському житловому інтер'єрі Галичини 1920-1930-х рр.: типове та індивідуальне. Артефакти українського житлового інтер'єру в містах Галичини (базово – Львів, Станіславів, Перемишль) розглядаються в аспекті образного наповнення та стильових дизайнерських рішень. Вперше в науковий обіг вводяться нові фактологічні дані про об'єкти, в яких проявляється синкретична естетична природа організації домашнього середовища в помешканнях українців. На конкретному матеріалі відстежується взаємодія типових мистецьких підходів та індивідуального розуміння стилю та образності. Здійснюється спроба систематизації досвідів праці на ринку естетичних ідей кількох українських кооперативів (КІР, «Українське народне мистецтво», «Нові доми», «Еар» та ін.).

Ключові слова: житловий інтер'єр, стиль, образ, функціональність, кооператив, меблі, дизайнерські рішення, естетика помешкання, синкретизм.

Дмитрів Е. Я. Стиль и образ в украинском жилом интерьере Галичины 1920-1930-х гг.: типичное и индивидуальное. Артефакты украинского жилого интерьера в городах Галичины (базово – Львов, Станислав, Перемишль) рассматриваются в аспекте образного наполнения и стилизованных дизайнерских решений. Впервые в научный оборот вводятся новые фактологические данные об объектах, в которых проявляется синкретическая эстетическая природа организации домашней среды в помещениях украинцев. На конкретном материале отслеживается взаимодействие типовых художественных подходов и индивидуального понимания стиля и образности. Осуществляется попытка систематизации опытов работы на рынке эстетических идей нескольких украинских кооперативов (КИР, «Украинское народное искусство», «Новые дома», «Еар» и др.).

Ключевые слова: жилой интерьер, стиль, образ, функциональность, кооператив, мебель, дизайнерские решения, эстетика помещения, синкретизм.

Dmitriev E. Style and image in the Ukrainian residential Galicia interior 1920-1930-ies: typical and individual. Artifacts Ukrainian residential interior in the cities of Galicia (base – Lvov, Stanislav, Przemysl) are considered in the aspect of napolneniia figurative and stylistic design solutions. For the first time in the new factual information about the objects, which manifests itself syncretic aesthetic nature of the organization of the home environment in the premises of Ukrainians entered a scientific revolution. In a particular material is monitored interaction typical of artistic approaches and individual understanding of style and imagery. You are trying to systematize the experience in the market of aesthetic ideas of several Ukrainian Cooperatives (KIR, «Ukrainian folk art», «New home», «Eap» and others.).

Keywords: residential interior design, style, image, functionality, cooperative, furniture, design solutions, esthetics room, syncretism.